

УДК 82.821.512

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.35

Исаева С.

Жусуп Баласагын атындагы КУУ

ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТАДГУ БИЛИГ» ДАСТАНЫ ПРОФЕССОР К. АРТЫКБАЕВДИН ИЗИЛДӨӨСҮНДӨ

Кыскача мазмуну: Кыргыз эл жазуучусу, адабиятчы жана сынчы, акын жана котормочу К. Артыкбаев адабиятыбызга, маданиятыбызга байланыштуу баа жеткис мурас калтырып кетти. Алмурас көп багыттуу болсо да, андаокумуштуунун чыгармачылыгында гана эмес, бүтүндөй кыргыз адабияты үчүн өзөктүү мааниге ээ болгон проблемалар бар. Алардын ирдүүсү – Жусуп Баласагын жана анын даңазалуу «Кутадгу билиг» дастаны. К. Артыкбаев – кыргыз адабиятынын байыртадан берки тарыхын туташ жана ырааттуу, ар тараптуу жана терең изилдеген илимпоз. Ал Кыргызстанда биринчи болуп Орхон-Енисей жазууларындагы адабий мурастарды жана XI кылымда кыргыз жергесинен чыккан Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашкари (Барсгани) өңдүү даанышмандардын чыгармачылык мурастарын жалпы түрк элдери менен бирге кыргыз элине да таандык дөөлөттөр экенин далилдөөгө аракеттенген. Ал бул маселелерди Совет мезгилиндеги катуу цензурага, идеологиялык кысымга карабай күн тартибине алып чыккан. Анын бекем пикиринде адабиятыбыздын тарыхын Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашкариден баштообуз керек. Ал мындай позициясын илимий жактан далилдеп, ал үчүн чейрек кылым күрөш жүргүзүп, көп талаш-тартыш, бут тосууларды жеңип, акыры адабиятыбыздын байыртан берки тарыхын түзүүгө жетишкен. Макаланын негизиги проблематикасын профессор Качкынбай Артыкбаевдин мына ушул багыттагы изилдөөлөрү түзөт.

Түйүндүү сөздөр: адабият, байыркы, дастан, түрк, адабий мурас, тарых, эмгек.

Исаева С.

КНУ им. Жусуп Баласагына

«КУТАДГУ БИЛИГ» ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА В ИССЛЕДОВАНИЯХ ПРОФЕССОРА К. АРТЫКБАЕВА

Аннотация: Основную проблематику статьи составляют исследования профессора К. Артыкбаева по проблеме периодизации кыргызской литературы. Кыргызский народный писатель, литературовед и критик, поэт и переводчик К. Артыкбаев внёс неопределимый вклад в развитие кыргызской литературы и культуры. Культурное и литературное наследие К. Артыкбаева очень многогранно. Оно содержит труды и исследования имеющие фундаментальное значение не только для творчества ученого, но и для кыргызской литературы в целом. Среди них исследование знаменитой поэмы «Кутадгу билиг» Жусуп Баласагына. К. Артыкбаев - ученый, который последовательно, всесторонне и глубоко исследовал историю кыргызской литературы с древнейших времён. Он одним из первых попытался научно доказать, что литературное наследие Орхон-Енисейской письменности и творческое наследие таких мудрецов XI века как Жусуп Баласагын и Махмуд Кашкари (Барсгани), выходцев из кыргызских земель, наряду с общетюркскими ценностями принадлежат и кыргызскому народу в том числе. Он поднимал эти проблемы еще в советское время, несмотря на жесткую цензуру и идеологическое давление того времени. По его твердому убеждению, мы должны начинать периодизацию истории

кыргызской литературы с творчества Жусупа Баласагына и Махмуда Кашкари. Он научно доказал свою позицию, провел четверть века в борьбе за нее, преодолел множество споров, препятствий и, наконец, сумел создать древнюю историю кыргызской литературы.

Ключевые слова: Периодизация, литература, поэма, древнейшая литература, литературное наследие, история, культура, труд.

Isaeva S.

KNU named after Jusup Balasagyn

JUSUP BALASAGYNS SAGA «KUTADGU BILIG» IS RESEARCHED BY PROFESSOR K. ARTYKBAEV

Abstract: The Kyrgyz national literary, critic, outstanding writer, scientist K. Artykbaev left behind the hundreds of works to literature and culture of Kyrgyz people. This article touched about the saga “ Kutadgu bilig” by Jusup Balasagyn, which is the ancient history of Kyrgyz literature researched by K. Artykbaev. K. Artykbaev - is one the scientist who has studied the history of Kyrgyz literature since ancient times in coherent, comprehensive and deep way. He was tried to prove that our literature heritage in the Orchon- Yenisei inscription (writings) as well as the creative heritage of our wise ancestors such as J. Balasagyn and Mahmud Kashkari; who came from our land in the XI century, are deeds belonging to the kyrgyz people. Despite of all ideological pressure during the Soviet (time) era, Jusup Balasagyn and Mahmud Kashkari scientifically proved that they are more relevant to the Turkic people, including the kyrgyz people. The history of our literature start from ancient heritage, then fought for a quarter of a century and faced many arguments and obstacles, won and finally the achievement of creating the history of our literature ancient times.

Keywords: Periodization, literature, poem, ancient literature, literary heritage, history, culture, work.

Белгилүү адабиятчы, сынчы, окумуштуу К.Артыкбаевдин изилдөөлөрүнүн ичиндеги эң талаштуу, ардайым актуалдуу маселелердин бири – анын Жусуп Баласагын жана кыргыз элинин байыркы мурастары жөнүндөгү эмгектери. К.Артыкбаев – кыргыз адабиятынын байыртадан берки тарыхын туташ жана ырааттуу, ар тараптуу жана терең изилдеген илимпоз. Илимде фактыларды гана таяныч туткан тактыкты туу туткан профессор К.Артыкбаев Жусуп Баласагын жана анын поэмасы тууралуу өздүк көз карашын жок жерден чыгарган эмес. Ал адегенде чыгарманы кайра-кайра кылдат окуп, өзүнчө иликтеп, Жусуп Баласагынга тиешеси бар, колу жеткен маалыматтардын баарын чогултуп, системалап чыккан. Анын түрк элдеринде жарыяланышын, которулушун, изилденишин иликтеген. Француз А.Жобер, Венгр Г.Вамбери, даниялык В.Томсен, академиктер Р. Радлов, В.Бартольд, С.Е.Малов, А.Кононов, профессорлор А.Н.Бернштам, Е.Бертельс, И.Стеблева, түркокумуштуулары Решит Рахмети Арат, Р.Дилачар, өзбектерден К.Каримов, А.Валитова, Ф.Зейналов, В.Махпиров, казактардан Б. Кенжебаев, Б.Султановдор бул поэманы жана анын тарыхын изилдеп, которуп келишкенин К.Артыкбаев жакшы билген. Ал ошондой эле поэманын немисчесин В.Радлов (1897, 1900, 1910), орусчасын Н.Гребнев (1963), С.Иванов (1983), түркчөсүн Р.Р.Арат (1988), өзбекчесин

К.Каримов (1971), уйгурчасын А.Өткүр, А.Зия, М.Зейди, казакчасын А.Егеубаев (1986), кыргызчасын Тургунбай Кылычбек, НоорузҮсөнаалы (1992, Үрүмчү), М.Тойбаев (1986), Т.Козубеков (1988) которушкандыгын билген жана алардын биртөбун кунт коюп окуп чыккан. Өз изилдөөлөрүндө К.Артыкбаев түрк илимпоздору Р.Аратменен А.Дилачардын маалыматтарын көбүрөөк таяныч тутат. Мына ушундай иликтөөлөрдөн кийин гана ал кыргыз жергесинде төрөлгөн Жусуп Баласагын менен анын чыгармачылыгындагы жаркыраган Чолпон жылдыздай “Куталчу билим” поэмасы кыргыздарга көбүрөөк таандык экенине көзү жетип, бул позициясын бекемдөө, далилдөө чечимине келген. (Ө,Караев, С.Эралиев, В.Тутлис, А.Абдразаков, А.Бекбоев сындуу кыргыз окумуштуулары К.Артыкбаевден кийин гана бул маселеге кайрылышкан-С.И.). Орхон-Енисей жазуулары боюнча да ал ушундай эле жыйынтыкка келип, маданиятыбыздын, “адабиятыбыздын тарыхымына ушулардан баштообуз зарыл, ал үчүн аларды адабий-маданий тарыхыбызга киргизүүбүз керек” деген концепциясын 1967-жылы “Адабияттын алгачкы башатына көз чаптырсак” (Кыргызстан маданияты) деген макаласында ачыкка чыгарган. Макаланын башталышында эле автор: “Кийинки жылдарда биздин адабият таануу илимибизде болсун, тарыхыбызда болсун кыргыз элинин XIXкылым дагы жана андан мурдагы доорлордогу жазма адабияты жөнүндө анча кеп болбой келатат”[1.3],-деп жазып, жазма жана оозеки мурастарыбызга байланыштуу чечилбей келе жаткан орчундуу маселелерди дыкаттык менен изилдөөгө жана үйрөнүүгө мезгил келгенин белгилейт. Дегинкиси, К.Артыкбаевкөркөм-адабий, маданиймурастармаселесинеадеп “Адабий мурастарды жыйнайлы”, “Дагы эле мурастар жөнүндө”, “Махмуд Кашгаринин макал-лакаптар” (1966, Ленинчилжаш), “Кыргыз адабиятынын тарыхы тууралуу”(1966, Советтик Кыргызстан), “Котормочудан: Жусуп Баласагын, Махмуд Кашгари жана башкалар жөнүндө (1967, АлаТоо), “Кутадгу билигдин” акыркы сөзү жөнүндө” (1969, Кыргызстан маданияты), “Элдик мурастар жөнүндө” (1976, Ленинчил жаш), “Дагы бир жолу орто кылымдагы адабий мурастарыбыз жөнүндө” (1990, Кыргызстан маданияты), “Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” дастаны жөнүндө” (1990, Мугалимдер газетасы), “ӨкмөтЖусуп Баласагынга кайдыгер мамиле кылбаса” (1997, Республика), “Кутадгу билигдин” кыргызча котормосу тууралуу” (1990), “Жусуп Баласагын – байыркы кыргыздардын залкар олуя акыны” (2002, Кутбилим) деген өңдүү ондогон макалаларын тынымсыз жарыялап, коюлган маселеге коомчулуктун назарын буруу аракетин көрүп келген. Анын мындай маданий мурастар жана Жусуп Баласагын тууралуу эмгектери өзүнчө көлөмдүү китеп болууга жарайт.

К.Артыкбаев Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” дастаны, Махмуд Кашгаринин “Диванилүгата-түрк” китеби биринчи түрк тилинде жазылган адабий мурас экенин, ал эми чагатай, түрк тилдери өз учурунда ОртоАзия, Казакстанды мекендеген элдердин орток адабий тили болгон дугун айрыкча көңүл бурат. Буга байланыштуу: “Муну биз ошол эле Махмуд Кашгаринин сөздүгүнөн, же Жусуп Баласагындын дастанынын тилинен, мазмунунан ачык байкайбыз. Бул адабий мурастардын тили азыркы кыргыздар үчүн казак, өзбек, уйгур элдери сыяктуу эле түшүнүктүү жана фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик, лексикалык жактан

азыркы кыргыз тилине өтө жакын турат. Муну С.Е. Маловдун “Байыркы түрк жазууларынын эстеликтери” (М.-Л., 1951) деген эмгегин, профессор Б.Юнусалиевдин “Кыргыз лексикологиясы” (1959) деген монографиясын жана жаш изилдөөчүлөр Ү.Асаналиев менен К.Ашыралиевдин “Кутадгу билиг” эстелигинин тилдик өзгөчөлөктөрү” деген эмгегин окуган адам ачык баамдайт” [2.4], - деп жазат К.Артыкбаев. Ал эми Махмуд Кашкаринин “Түрк сөздөрүнүн жыйнагы” боюнча изилдөөсүндө академик А.Н.Кононов: “словарь... содержит 7500 слов, отражающих лексикотурков (караханских, хаканских), туркменов, огузов, чигилей, ягма, и кыргызов” [3.12] деген туура пикирин эске алсак, окумуштуу К.Артыкбаевдин “ бул сөздүк бүгүнкү күндөгү кыргыздардын XI кылымдагы түрк урууларынын турмуш тиричилигинин бардык тарабы, тили, маданияты жөнүндөгү бирден-бир булак” деген пикири калетсиз болуп чыгат. Мындан тышкары К.Артыкбаев буга чейин чыгаан окумуштуулар Р.Радловдун, В.Томсендин, С.Е. Маловдун “Кутадгубилиг” дастаны жөнүндөгү изилдөөлөрүнүн алгылыктуу жана жаңылыштык менен айтылган ойлоруна токтолуп, аны өз көз карашы менен толуктайт. Эң башкысы Жусуп Баласагын дастанын түрк тилинде жазганын дастанда ачык жазып кеткенин айныксыз далилдеп эсептейт. В.Радлов чыгаан түрколог болсо да бир катар жаңылыш пикирлерин мойнуна алып, көп жылдык изилдөөлөрдүн жыйынтыгынан келип чыккан далилдүү илимий пикирлерин айтууга жетишкен. Анын акыркы бүтүмү мындай болчу: “...Мен башта “Кутадгу билиг” араб жана перс адабияты менен тааныш болгон уйгур окумуштуусунун эмгеги болуу керек деген элем. Ушундан улам, уйгур тили адабий тил катары колдонулуп жана уйгур тилинин жардамы менен ислам дининин таратылышы мүмкүн деген ойго да келген болчумун. Мындай көз карашты “Сельджукларынан” деген иликтөөнү жарыялаганда ордодо кызмат кылган түрк княздарынын сүйлөгөн сөздөрүн араб тамгасы менен берсе керек деп да негиздеген элем. Азыр Турфандан табылган кээ бир фрагменттерди изилдеп көргөндө, мындай көз караш туура эмес экендиги билинди. Эгерде бул эмгекти Тянь-Шандын түндүк тарабынд аоруналган Баласагун шаарында жашаган адам түзгөн деген көз карашты алсак, анда биз Юсуфхас-хажиб бул эмгекти уйгура лфавитин колдонуп жазбастан, перс жана араб илимий чөйрөсү аркылуу тааныш болгон кандайдыр бир тамганы колдонуп жазган деп ойлоого болоор эле, мындай алфавит араб алфавити болмок. Ал эми эмгек болсо, Баласагун шаарында колдонулуучу түрк наречиесинде жазылган, анткени ал наречие автордун эне тили катары колдонулган” (4, 31). В.Томсен болсо, Орхон жазуусунун тилиндеги тыбыштар “Кутадгу билигдин” тилиндеги тыбыштарга туура келерин белгилеп кеткен. Мындай баалуу маалыматтарды эске алуу менен К.Артыкбаев С.Е.Малов “Памятники древнетюрской письменности” (ал эмгектин кол жазмасы “Памятники древнекыргызской письменности” деп аталаарын эскерте кетели - С.И.) деген эмгегин детүрк урууларынын тилинде жазылган эстелик экенине карабай уйгур элине таандык эстелик деп түшүндүрүүгө аракет кылганына, кийин уйгур туугандар “Кутадгу билигдин” уйгурча басылышында автордун атын “Йусупхасхажип” деп беришип, автор дун атында бурмалоо болгонуна көңүл бурат.

“Мындай өз элине гана таандык атуул деп көрсөтүү аракетин жалаң эле уйгур туугандарда эмес, өзбек, казак туугандарда болду. Өзбек автору С.Муталлибов Махмуд Кашкари дагы өзбек элинин ичиндеги уруудан чыккан деп аныктоого аракет кылса, ушундай эле аракетти казак окумуштуусу Г.Г.Мусаевда сунуштап, ал казак уруусунан чыккан деген ойду айтканын” бирок мындай далилсиз бурмалоолор өз натыйжасын бербегенин К.Артыкбаев баса белгилейт.

Ушундай талдоолордон кийин К.Артыкбаев Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” дастаны жалпы эле түрк элдерине, анын ичинде кыргыз элине көбүрөөк таандык деген жыйынтыкка келет. Муну дастандын грамматикалык, лексикалык (мисалы, оз, ай, кой, тай, кайда, кир, кеч, лакап, карма, кызыл ж.б.) жактан гана эмес, Орто Азия, Казакстан аймагында жашаган түрк элдеринин турмушунда кездешкен жүрүм-турум нормаларынын ар кандай кырдаалга байланыштуу сүрөттөлөрүнөн ачык көрүнөөрүн мисалдар менен далилдөөгө аракеттенет. Жусуп Баласагын азыркы Токмоктун шаарынын түштүк жагындагы Баласагын шаарчасында төрөлгөнүн, ал Караханиддердин борбору болгонун, бул алгачкы байыркы түрктилинде жазылган чыгарма экенин дастандын өзүнөн мисал келтирүү менен анализ деп берет. Бул пикирди профессор К.Артыкбаев жөн салды эле айта койбостон, “Кутадгу билиг” дастанынын мазмунун терең талдап, түшүнүү менен бекемдейт, анын кээ бир бөлүктөрүн кыргызчага котормосун тартуулайт. Салыштыруулар көрсөткөндөй анын котормолору жакшы чыккан.

Ошентип, кыргыз элинин байыркы эл экендигин байыркы адабий тарыхын түзүү менен иш жүзүндө далилдеп, күндөлүк турмушубузга киргизүү аркылуу Октябрь төңкөрүшүнө чейин кыргыз элинде жазууда, адабиятта, мамлекет болгон эмес деп элибизди басынткан саясатты К.Артыкбаев жокко чыгарууга батынып, элибиздин байыркы маданияты, адабияты, жазуусу болгон деген сыймыктануу сезимибизге шам жаккан кашкөй инсан болгон. Ага чейин мындай чечкиндүү ойлорун бир гана залкар жазуучу Түгөлбай Сыдыкбеков айтып келген эле. Кийин К.Артыкбаев бул багыттагы иштерин улантып, Жусуп Баласагындын дастаны боюнча бир катар илимий иш жаздырууга жетишип, өзүнүн ойлорун илимий жактан дагы тереңдетүүгө өткөн. Жаш окумуштуулар Н.Турдубаевага Ж.Баласагындын “Кутадгу билиг” дастаны анын түрк тилдериндеги котормосу”, \\\К.Кулалиевага “Мамлекет маселеси “Манас” эпосу менен Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” дастанында” деген темалардагы диссертациялык иштер берип, өзү илимий жетекчилик кылган.

Адабияттар

1. Артыкбаев К. Адабияттын алгачкы башатына коз чаптырсак: (Адабий мурастар жөнүндө ой) // Кыргызстан маданияты, №1, 1-январь.
2. Орто кылымдагы адабий эстеликтерибиз жөнүндө (“Кутадгу билиг”, “Диванилүгатат-түрк” эмгектеринин табылышы, изилдениши, таралышы жана талаш туудурушу жагдайында) // Кыргызстан маданияты, 1990, №38, 20-сентябрь.

3. Кононов А. Н. Махмуд Кашкарский и его “Дивани лугат ат-турк”. // Советская тюркология, 1972, №1.
4. Радлов В. В. “Кутадгу билигке” акыркы сөз. / Китепте: Артыкбаев К. Жусуп Баласагын тууралу баян. – Б., 2004. – 342 б.
5. Артыкбаев К. Дил сыры. – Б., 2004. – 680 б.
6. Ногойбаева Г.А. “Жусуп Баласагындын Кут алчу билим” дастаны билимдин булагы //БГУ жарчысы.– №1 (35) 2016. –117 б.